

حسینیه‌ها و تکایا

بیانی از هویت شهرهای ایرانی*

دکتر بهناز امین‌زاده**

چکیده:

یکی از مصادیق تفکر توحیدی شیعیان در فرهنگ عاشورا و ارزشهای نهفته در آن متجلی شده است. حسینیه‌ها و تکایای ایرانی گویاترین تجلی کالبدی ماهیت و پیام چنین فرهنگی در ساختار فضای شهری می‌باشد. براساس این فرضیه در مقاله حاضر پس از بررسی اهمیت مراسم ماه محرم و شناسایی اجمالی مکانهایی با عملکرد یکسان در سایر جوامع شیعه‌نشین، به تحلیل ویژگی‌های خاص حسینیه‌ها و تکایای ایرانی تحت عناوینی از قبیل مفاهیم نمادین و کیفیات فضائی و بصری خواهد پرداخت. حسینیه‌ها و تکایای ایرانی که مظهر پیوند بین زمان، مکان و مردم می‌باشند به دلیل ویژگی «فضای شهری بودنشان» نه تنها در قیاس با مکانهای هم عملکرد خویش در سایر کشورها، هویتی متمایز می‌یابند. بلکه به عنوان تنها فضاهای باز شهری با عملکرد مذهبی در فرهنگ شهرسازی مسلمین منحصر بفرد می‌باشند. با شناخت و بکارگیری هرچه بیشتر اصول طراحی چنین فضاهایی از قبیل مکانیابی، انعطاف‌پذیری در فرم و عملکرد و مفاهیم غنی نمادین می‌توان به تداوم بیان کالبدی یک فرهنگ در محیط و هویت بخشی به شهر ایرانی کمک مؤثری نمود.

کلیدواژه:

هویت، وحدت، فرهنگ عاشورا، حسینیه‌ها و تکایای ایرانی، فضای شهری.

* این مقاله براساس یافته‌های طرح پژوهشی مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری اسلامی وابسته به دانشکده هنرهای زیبا، تحت عنوان «کیفیت تجلی توحید در مراکز شهری شهرهای ایرانی، مصوب شورای پژوهشی دانشگاه تهران می‌باشد. این طرح با حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه، در دی‌ماه ۱۳۷۷ شروع شد و بدینوسیله از شورا و معاونت فوق تشکر و قدردانی می‌گردد.

** عضو هیئت علمی دانشکده محیط زیست - دانشگاه تهران.

مطالعه تاریخی شهرهای اسلامی و یا به عبارتی بهتر شهرهای مسلمان نشین در دستیابی به فرآیندی مبتنی بر ارزشهای مذهبی نقش مهمی را ایفا می‌کند. ملحوظ نمودن تداوم و پیوستگی تاریخی، بوسیله بکارگیری صحیح تجارب گذشتگان می‌تواند در تأخیر و یا عدم بروز بحرانهایی که مبتلابه غالب شهرهای مسلمان نشین فعلی است مؤثر باشد، شهرهایی که امروزه به مثابه محیطی برای ترجمان مجدد سبکها و الگوهای منسوخ بیگانه می‌روند تا هویت رنگ باخته خود را بکلی از دست دهند.

بررسی سکونتگاههای مسلمین براین اساس که با حریم فیزیکی و یا ذهنی خاص خود تجلی جامعه و فرهنگی جدا از سایر تمدنها می‌باشند با معرفی خاورشناسان از قرن نوزدهم میلادی به بعد در ادبیات غرب مطرح شد و از آن پس عنوان «شهر اسلامی» که در واقع به «شهر مسلمین» اطلاق می‌گردید در حوزه مطالعات شهری جایگاه ویژه‌ای یافت. در اکثر این مطالعات به عامل وحدت در ساختار فضایی شهرهای مسلمین و خصوصاً در مراکز شهری آنها اشاره شده است و این امر در آثار و نوشته‌های محققین مختلف چه آنهایی که با دید فرم‌گرایی از توصیف کالبدی شهر، فرم شهری را ادراک نموده بدون آنکه ساختار نظام اجتماعی و مسائل زیربنایی را در نظر بگیرند^(۱)، آنهایی که با جهان بینی اسلامی آشنا بوده و در قالب شریعت و سنت

چهارچوب و ضوابطی مشخص را در رابطه با شهر اسلامی معرفی کرده‌اند^(۲) و یا آنهایی که از دیدگاه فلسفی و عرفانی خود شهر را تجلی توحید الهی دانسته‌اند^(۳)، مشهود است. در قالب چنین وحدتی عوامل متعددی از قبیل متغیرهای محیطی، اقلیم، زیربنای اقتصادی و سابقه معماری بومی، کثرتی از عملکردها، فرمها، سبکها و الگوها را در بافت فیزیکی شهرهای تاریخی مسلمین بوجود آورده است. از نگرشهای مشخص مذهبی در محدوده دین اسلام نیز می‌توان به عنوان عامل دیگری در بیان نمایش متفاوتی از وحدت در شهرهای مسلمین نام برد. اگر چه اندک، تحقیقاتی نیز در این زمینه انجام یافته است. از آن جمله می‌توان از کتاب حکیم به نام شهرهای عربی - اسلامی نام برد که به تأثیر فقه مالکی در ساختار فضایی شهر تونس می‌پردازد.^(۴)

در بلاد شیعه‌نشین نیز، تأثیر تفکر شیعی که تفسیر خاص خود را از اصل توحید و اعتقاد به ارتباط و تداوم آن با اصل امامت دارد، مقوله مناسبی برای تحقیق است که این امر نیازمند بررسی وجوه تمایز تفکر شیعی با سایر فرق اسلامی است. نگاهی اجمالی به احادیث مذکور در جلد اول کتاب اصول کافی (کتاب الحج) بیانگر ارتباط دو اصل بنیادین توحید (در اسلام) و امامت (در تشیع) است. امامان شاهدان امور، درهای توجه به خداوند، خزانه دار علم او، نور خدای عز و جل، آیات و علامات مذکور در قرآن و ارکان زمینند.^(۵) در مقاله حاضر یکی از مصادیق تجلی

این تفکر که در حماسه عاشورا و ارزشهای مستتر در آن نهفته است مورد بررسی قرار می‌گیرد. پس از بررسی فضاهای مختلف آیین برگزاری سوگواری ماه محرم در ایران و سایر مناطق شیعه‌نشین از جمله در هند، کشورهای عربی و ترکیه، به ویژگیهای حسینیه‌ها و تکایای ایرانی اشاره خواهد شد که به عنوان فضاهایی منحصر بفرد در فرهنگ شهرسازی اسلامی، عامل مهمی در ساختار نظام فضایی و بازگویی ارزشهای معنوی در بافت کالبدی شهرهای تاریخی ایران می‌باشند.

اهمیت مراسم سوگواری ماه محرم در فرهنگ شیعه

برگزاری آیین و رسوم مختلف در هر جامعه‌ای تقویت‌کننده پیوندهای اجتماعی آن جامعه است. آیینهای مذهبی در ورای استحکام بخشیدن به وحدت جامعه باعث حفظ ارزشها، احساسات و اعتقادات مردم در یک چارچوب کلی می‌باشند و بنابراین دارای اعتبار معنایی با ارزشی هستند. چنین اعتباری در فرهنگ شیعه و در ارتباط با مراسم سوگواری امام حسین (ع) و یارانش بخوبی نمایان است. دکترین شیعه با شهادت این امام همام درآمیخته و از آن مایه می‌گیرد. از آن جهت که ماهیت و پیام واقعه عاشورا متعلق به زمان و مکان خاصی نیست. این قیام ابعاد جهانی دارد، به عبارت دیگر آنچه که در محرم سال ۶۱ هجری اتفاق افتاد می‌تواند هر روز و در هر مکانی اتفاق بیفتد.^(۶)

واقعه عاشورا بر ابعاد مختلف زندگی

شیعیان تأثیر بسزایی داشته است. از نظر اخلاقی حماسه کربلا برای پیروان امام حسین (ع) و حتی بسیاری از آزاداندیشان در طول تاریخ، الگویی برای زندگی و تفکر در باب چگونه زیستن بوده و می‌باشد. از نظر اجتماعی به عنوان عامل وحدت بین اقشار مختلف عمل نموده است. این تجلی نه تنها در جوامع شیعی که حتی به عنوان یک واسطه فرهنگی در جوامع متشکل از گروههایی با مذاهب متفاوت ظهور نموده است. فی‌المثل در اوایل قرن نوزدهم میلادی مراسم ماه محرم، عاملی در حفظ پیوند و یگانگی بین جوامع شیعه، سنی و هندو در مناطقی از هندوستان بوده است.^(۷) به گفته شوستر، سیاح ایرانی، «هندوها در شمال هند بدون آنکه اعتقادی به اسلام داشته باشند با مشقت زیاد مکانهایی برای عزاداری امام حسین (ع) برپا می‌کنند.»^(۸) اکثریت هندوها، پیوندی بین این مراسم و آیین‌های مذهبی خودشان برقرار کرده و فعالانه در آن شرکت می‌کرده‌اند.^(۹)

افزایش توجه مردم به امور سیاسی از موارد دیگری است که تأثیر واقعه عاشورا را بر فرهنگ شیعیان نشان می‌دهد که خود بیانگر اعتقاد شیعه به وحدت و یا جدایی‌ناپذیری سیاست از دین است. در یک تحقیق آماری، نوسان تعداد تکایا در ارتباط با موقعیت سیاسی تهران (بین سالهای ۱۲۸۲ - ۱۲۳۱) مورد تحلیل قرار گرفته و اشاره شده که چنین مکانهایی نه تنها برای اجرای مراسم عزاداری بلکه به عنوان مرکز فعالیت سیاسی مردم بوده است

و به همین دلیل تعداد تکایا، بین سالهای ذکر شده، در محلات سنگلج و دولت به دلیل فعالیت بودن مردم این محلات در امور سیاسی، نسبت به سایر محلات تهران، افزایش چشمگیری داشته است.^(۱۰) نیازی به گفتن نیست که در رابطه با انقلاب اسلامی ایران و جنبشهای مردم لبنان نیز ماه محرم و پیامهای آن به عنوان محرکی اصلی نقشی کاملاً بنیادی ایفا نموده است.

مراسم سوگواری و مکانهای اجرا

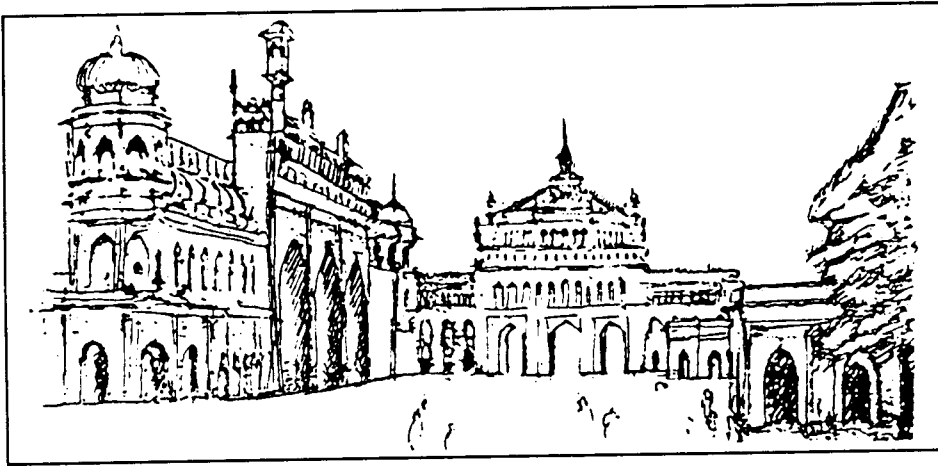
اگر چه جزئیات مراسم محرم، نه تنها در جوامع گوناگون شیعه از جمله در ایران، کشورهای عربی و هند، بلکه از شهر به شهر و گاه از محله به محله متفاوت است، با این حال مراسم بطور کلی از دو بخش عمده تشکیل می‌شود، یکی مراسم تجمع که به نام مجلس یا جلسه خوانده می‌شود و دیگر دسته‌های عزاداری.

برپایی مجالس عزاداری در ایران و عراق تاریخی طولانی دارد، و حتی چنین بیان شده است که عزاداری برای امام حسین (ع) ریشه در فرهنگ ایرانی دارد. اما موقعیت‌های سیاسی موجب می‌شد که شیعیان در فضاهای عمومی ظاهر نشوند، بنابراین غالباً جلسات در منازل خصوصی برگزار می‌شد. بعد از سقوط بنی‌امیه، شیعیان، خصوصاً در عراق، چنین موقعیتی را یافتند که برای زیارت حرم امام (ع) به کربلا بروند. در دوره عباسیان، جعفر دوانیقی دستور تخریب حرم را داد و از تجمع شیعیان به دلایل سیاسی جلوگیری کرد. حرم در دوران آل‌بویه بازسازی شد و به

عنوان مرکزی برای زیارت شیعیان در آمد.^(۱۱) اما کسانی که به دلیل بُعد مسافت امکان زیارت حرم امام (ع) را در کربلا نمی‌یافتند برای برگزاری مراسم ماه محرم، در بقاع و مراقد امامزاده‌ها (ع) تجمع می‌کردند. دو سنت تجمع در خانه‌ها و زیارت حرم امام (ع) هنوز اهمیت خود را در ماه محرم حفظ کرده است اگر چه به مرور زمان مکان‌های عمومی برای برپایی جلسات عزاداری مورد استفاده قرار می‌گرفتند.

دسته‌های عزاداری به عنوان یک آیین شهری مطرح می‌گردند چرا که اقشار مختلف مردم را به خیابانها می‌کشاند و به فضای شهری معنویت می‌بخشد. اصل برپایی دستجات عزاداری به دوران آل‌بویه و عهد معزالدوله در بغداد برمی‌گردد، وقتی که در روز عاشورا، بازارها بسته شد مردم لباس سیاه پوشیده و گریه کنان و نالان در خیابانها برآه افتادند.^(۱۲) این نمای کلی، الگوی برپایی دستجات بود. اگرچه اشیایی که حمل می‌شد و هر کدام بار نمادین خاصی داشته بسیار متنوع بوده است. دسته‌های عزاداری ممکن است شامل اجرای نمایشنامه نیز بشوند.

لغت «تعزیه» به عنوان بیان همدردی و عزاداری است و در قالب یک فرم نمایشی مذهبی در مراسم ماه محرم به اجرا در می‌آید. اگر چه چنین نمایشهایی در هند نیز برگزار می‌شود ولی نام تعزیه در آنجا به ماکت مقبره امام حسین (ع) اطلاق می‌گردد. چلکوسکی تعزیه را به عنوان یک نمایش بومی ایرانی توصیف می‌کند و

تصویر ۱. امامباره بزرگ در لاکهنو، هند، متعلق به اوایل قرن ۱۸ میلادی.

مأخذ: Cole, 1988

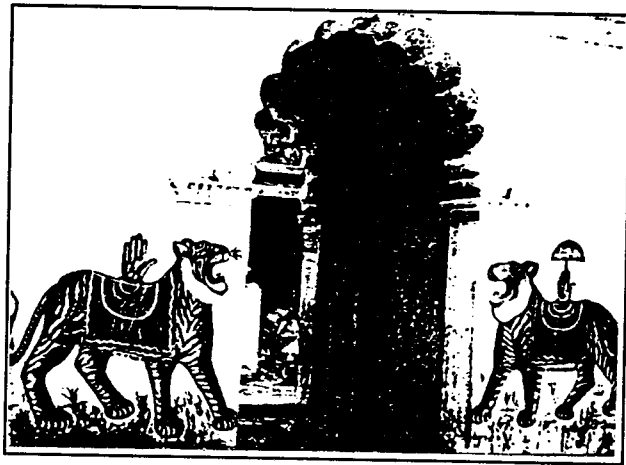
اختصاص یافته است.»^(۱۵) بنابراین ممکن است که از آثار تاریخی بزرگی که برای این منظور ساخته شده نام برد از قبیل امامباره بزرگ (تصویر شماره ۱) و یا بار امامباره در لاکهنو Lucknow (مرکز شیعیان در شمال هند) و یا ممکن است یک اتاق و یا بخشی از حیاط خانه که سرپوشیده شده و به این امر اختصاص یافته، باشد که در این صورت غالباً مربعی شکل با گنبدی در بالای آن می باشد. امامباره‌ها اگرچه ممکن است از نظر معماری متنوع باشند، ولی دیوارهای آینه کاری شده به منظور منعکس کردن نور شمعه‌ها، یک پلکان شبیه به منبر و یک تعزیه که هر دو به سمت قبله قرار می گیرند، اجزاء مشخص تشکیل دهنده داخل بنا هستند.^(۱۶) جلسات عزاداری و نمایشهای مذهبی در امامباره‌ها تشکیل شده و آنها را به مکانهای مقدسی تبدیل می کند در حالی که دسته‌های عزاداری با حرکت خود از امامباره‌ای به امامباره‌ای دیگر به تمامی شهر تقدس می بخشند.

استفاده از مکان عزاداری به نظر اتفاقی و فاقد چارچوب خاصی می آید، مکانهایی که بطور خاص برای اجرای مراسم استفاده می شوند در هند به نام امامباره و عاشورخانه، در ترکیه با نام تکیه، در کشورهای عربی با نام حسینیه، و در ایران به نام حسینیه و تکیه شناخته می شوند. در اینجا ویژگیهای هر کدام به اختصار مورد بررسی قرار می گیرد.

امامباره و عاشورخانه: لزوم ساخت و یا تخصیص یک مکان مشخص برای برگزاری مراسم سوگواری باعث احداث امامباره‌های متعدد (امامباره به زبان اردو یعنی خانه امام) در شمال هند و نیز عاشورخانه‌ها (عاشورخانه) در جنوب هند گردیده است. در فهرست ساختمانهایی که می توانند وقف شوند امامباره بدین گونه توصیف شده است: «فضای مشخص در داخل یک خانه خصوصی و یا یک ساختمان که برای برپا کردن مراسم نوحه خوانی و مرثیه سرایی امام حسین (ع) و یارانش

معتقد است که تعزیه اگرچه اسلامی است، لکن متأثر از فرهنگ ایرانی می باشد.»^(۱۳) متون مربوط به تعزیه غالباً ایرانی هستند که به زبانهای دیگر ترجمه شده اند.^(۱۴) تعزیه یک نمایش ساده مذهبی نیست بلکه آمیزه‌ای از پدیده‌های اجتماعی، احساسی و هنری در یک اسطوره مذهبی - تاریخی است. ماهیت آن به گونه ایست که در خلال آن تماشاگران و هنرپیشگان بسیار تحت تأثیر قرار می گیرند. اهمیت تعزیه در انعطاف پذیری آن است که به مانند ماهیت حماسه کربلا معیار مکان و زمان را نادیده می گیرد. این انعطاف پذیری باعث تأثیر پذیری از مکان نمایش نیز می گردد. اجرای آن نیاز به مکان خاصی نداشته و در واقع عرف محلی اهمیت زیادی در انتخاب مکان نمایش داشته است. در افغانستان در حیاط مساجد، در هند در امامباره‌ها و عاشورخانه‌ها، در عراق در حسینیه‌ها و در ایران در تکایا، حسینیه‌ها، تقاطع خیابانهای اصلی، میادین عمومی، خانه‌های خصوصی، چهارسوی بازار، حیاط کاروانسراها و یا صحن زیارتگاهها اجرا می شده است.

اگرچه منابع قابل ملاحظه‌ای در ارتباط با اهمیت و نحوه اجرای مراسم عزاداری در مناطق مختلف وجود دارد، لکن اطلاعات اندکی در رابطه با ویژگیهای محل برگزاری و خصوصیات کالبدی آنها موجود است. این امر ممکن است به دلیل دوره‌ای بودن استفاده از این مکانها، و یا تنوع مکانهایی باشد که چه به صورت موقت و یا دائم، برای این منظور اختصاص یافته اند. هرچند

تصویر ۲. ورودی به عاشورخانه‌ای در بافت قدیمی شهر
حیدرآباد
مأخذ: pinault, 1992

در روز عاشورا تعزیه‌ها (تمثیلهایی از مقبره امام حسین(ع) که غالباً از چوب ساخته می‌شوند) از امامباره‌ها بیرون آورده شده و در دسته‌هایی همراه با پرچمهای سیاه و علمهای فلزی به مکانی که در خارج از شهر برای دفن کردن تعزیه‌ها وقف شده است و به «کربلای محلی» مشهور است برده می‌شوند. تعزیه‌ها در قبرگذارده می‌شوند و بر روی آنها خاک ریخته می‌شود. قبرها تا زمانی که تعزیه‌های قبلی کاملاً پوسیده نشده باشند قابل استفاده مجدد نیستند.^(۱۷) چنین تشریفاتی ارتباط سمبلیکی و ذهنی نزدیک با کربلا ایجاد می‌کند.

در جنوب هند مکانهای اجرای مراسم ماه محرم با نام عاشورخانه شناخته می‌شوند که مانند امامباره‌ها ممکن است بخشی از یک خانه خصوصی و یا یک ساختمان کاملاً مجزا باشند. در خلال ماه محرم عاشورخانه به مثابه یک زیارتگاه مورد توجه اهالی هر محله قرار می‌گیرد. عاشورخانه‌های عمومی مانند عاشورخانه حضرت عباس(ع) در حیدرآباد (در استان آندراپرادش) به سادگی بنا می‌شوند. یک حیاط مرکزی که در یک طرف به یک ایوان سرپوشیده ختم می‌شود و در طرف مقابل بوسیله یک اتاق که با پرده از حیاط جدا شده محصور گشته است. در وسط حیاط، پایه‌ای سمبل مشک حمل شده توسط حضرت عباس(ع) است و در پشت آن منبر و مکانی برای قرار گرفتن تعزیه‌ها و علمها وجود دارد. دیوارهای ورودی با نقاشیهایی که سمبلی از پنج تن و امام علی(ع)

می‌باشند تزیین شده‌اند.^(۱۸) (تصویر شماره ۲) اما مراسم عزاداری غالباً در عاشورخانه‌های خصوصی که در منازل احداث می‌شوند برگزار می‌گردد. وجود منازلی که دارای عاشورخانه می‌باشند در مناطق شیعه‌نشین جنوب هند بسیار معمول است تا آنجا که حسنین در تحقیقی که در این مورد در سال ۱۹۸۸ انجام می‌دهد متذکر می‌شود که ۹۲ درصد از شیعیان در استان آندراپرادش در خانه‌هایشان عاشورخانه دارند.^(۱۹)

تکیه: تکیه که جمع آن تکایا است لغتی عربی به معنا «پشت دادن به چیزی» است و همچنین به مکانهای غیرانتفاعی که برای کمک کردن به تهیدستان تخصیص داشته است اطلاق می‌شده است. در قاهره غالباً به شکل ساختمانی مستطیل شکل با حیاطی در مرکز و اتاقهایی در اطراف آن دیده می‌شود. در دمشق که مکان مهمی برای عزیمت به کعبه محسوب می‌گردد، عملکرد تکیه بیشتر به عنوان مکانی برای استراحت

زواری که قصد عزیمت به مکه را داشته‌اند بوده است. تکیه سلیمان دوم که قدمتش به دوره عثمانیان می‌رسد و توسط سینان، معمار برجسته ترک طراحی شده، از این قبیل است. در هند زمین مقبره تکیه خوانده می‌شود. اما بیشترین کاربرد این لغت در تکیه است جایی که تکیه به عنوان مکانی برای تجمع صوفیان مورد استفاده بوده و می‌باشد. تکایا به گروههای مختلف صوفی تعلق داشته است، به عنوان مثال در سال ۱۸۸۰ میلادی تعداد ۵۲ تکیه در استانبول بوده که در هر کدام بیست تا چهل درویش زندگی می‌کرده‌اند.^(۲۰) تکایایی که توسط صوفیان شیعه ساخته می‌شده از قبیل تکیه حاجی بک‌تاش (قرن ۱۶ میلادی) مرکز برگزاری مراسم محرم نیز بوده است که این مراسم شامل نوحه‌خوانی، مرتبه‌سرایی، سماع، قربانی کردن و توزیع غذا در دهه اول ماه محرم به همه حاضران بوده است.

اگر چه مرکز تجمع درویش در ایران

غالباً با نام «خانقاه» مترداف بوده ولی به چنین مکانهایی تکیه نیز اطلاق می‌شده است. به نسبت خانقاه، تکیه مکان کوچکتری بوده و مانند زاویه در کشورهای شمال آفریقا منحصر به حلقه یک شیخ می‌بوده است. خصوصاً از زمان شاه عباس اول، خانقاه‌ها و تکایا نیز محلی برای برگزاری مراسم محرم شدند. اولین مدرک ثبت شده از وجود تکیه در ایران به سال ۱۷۸۶ میلادی در استرآباد (مازندران) برمی‌گردد و اگر چه هنری ماسه از آن به عنوان محل تجمع صوفیان نام می‌برد، کتیبه سر در ورودی آن، اهمیت این مکان را به عنوان محلی برای مراسم ماه محرم نشان می‌دهد.^(۲۱)

سلاطین قاجار برای کسب محبوبیت و توجه اذهان عمومی، به مراسم مذهبی و خصوصاً آیین سوگواری ماه محرم توسل جستند، و در همین دوره است که تعزیه به اوج هنری خود می‌رسید. همچنین ساختن تکایا رونق می‌یابد. تکیه‌ای که توسط حاج میرزا آقاسی وزیر محمد شاه در تهران ساخته شد و تکایایی که به دستور حکام محلی در شهرهای بزرگ ایران ساخته می‌شدند، زمینه را برای برپایی تکیه بزرگ دولت آماده کردند. این تکیه در زمان ناصرالدین شاه در سال ۱۲۴۸ هجری شمسی در جنوب ارک سلطنتی ساخته شد. شکوه و عظمت این تکیه دایره‌ای شکل به حدی بود که غالب سیاحان و مستشرقین از آن یاد کرده‌اند. وجود منبری از سنگ مرمر و سن مدور در وسط، نشان دهنده این بود که تکیه به عنوان محلی برای روضه‌خوانی و نیز اجرای تعزیه مورد

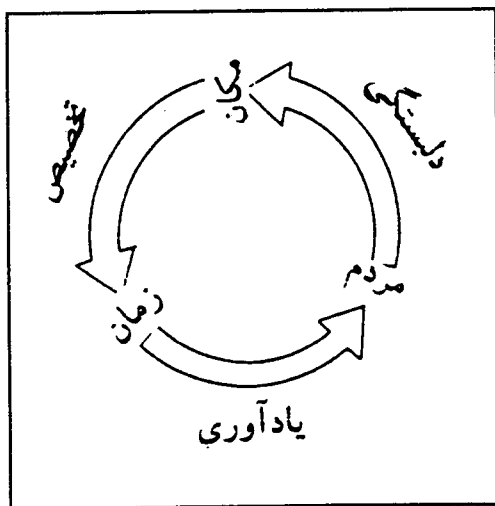
استفاده قرار می‌گرفته است. ساخت تکایای بزرگ و بیاد ماندنی با محدود شدن اجرای مراسم مذهبی در زمان پهلوی منسوخ شد. **حسینیه:** حسینیه به مکانهای برگزاری مراسم محرم در کشورهای عربی (از قبیل عراق، لبنان، کویت و عربستان) اطلاق می‌گردد. در بحرین چنین مکانهایی به نام «متام» خوانده می‌شود که هم مکان مذهبی شیعیان و هم مرکز تجمعات محله‌ای آنان می‌باشد.^(۲۲) کمبود اطلاعات در مورد حسینیه‌ها در کشورهای عربی به دلیل در اقلیت بودن غالب گروه‌های شیعی است. حتی در لبنان که شیعیان جمعیت قابل ملاحظه‌ای را تشکیل می‌دهند تحت حکومت عثمانیان اجازه اجرای مراسم محرم در فضاهای عمومی یعنی مساجد و حسینیه‌ها به آنان داده نمی‌شده است.^(۲۳) حسینیه‌ها در لبنان و عراق بسیار ساده ساخته شده و غالباً از یک سالن، آشپزخانه و حیاطی در جلو و یا پشت ساختمان تشکیل شده، حسینیه‌های مردان و زنان جدا از یکدیگر ساخته می‌شوند، اگر چه در روزهای مهم تاسوعا و عاشورا هر دو گروه می‌توانند در مساجد و یا مدارس دینی که جمعیت زیادی را در خود جای می‌دهند، شرکت نمایند.

اگر چه حسینیه‌ها بغیر از مراسم ماه محرم در ارتباط با سایر مراسم مذهبی شیعیان و نیز مراسم ترحیم اهالی محل مورد استفاده قرار می‌گرفته و می‌گیرند. به دلیل دوره‌ای بودن عملکرد اصلی آنها (ماه محرم) کمتر مورد توجه سیاحان بوده‌اند و این امر به کمبود اطلاعات در این زمینه

کمک می‌کند. به عنوان مثال گاستون ویت با آنکه جزئیات بسیار دقیقی از بازار قاهره در مصر می‌دهد تنها نامی از حسینیه ابتدای بازار می‌برد و آنرا آنقدرها مهم نمی‌داند و یا اهمیت آنرا درک نمی‌نماید که به توصیف آن بپردازد.^(۲۴)

ویژگیهای حسینیه‌ها و تکایای ایرانی

در ایران اجرای مراسم سوگواری ماه محرم بطور سنتی در فضاهای باز انجام می‌گرفته است. سیاحانی که خصوصاً از دوره صفویه به بعد از ایران دیدن کرده‌اند به اجرای مراسم در میادین بزرگ شهرها، حیاط کاروانسراها و تکایا اشاره نموده‌اند.^(۲۵) از جمله کارلاسرنا در مسافرت خود به ایران در ۱۸۵۳ میلادی می‌نویسد: «در جاهای مختلف شهر سکویی مسقف است که عنوان تکیه دارد و در آن تعزیه برپا می‌شود. در محلاتی که این نوع تکیه‌ها نیست سکوهای موقتی ترتیب می‌دهند. در این صورت کثیری از مردم چمباتمه زده، در کوچه می‌نشینند و تعزیه

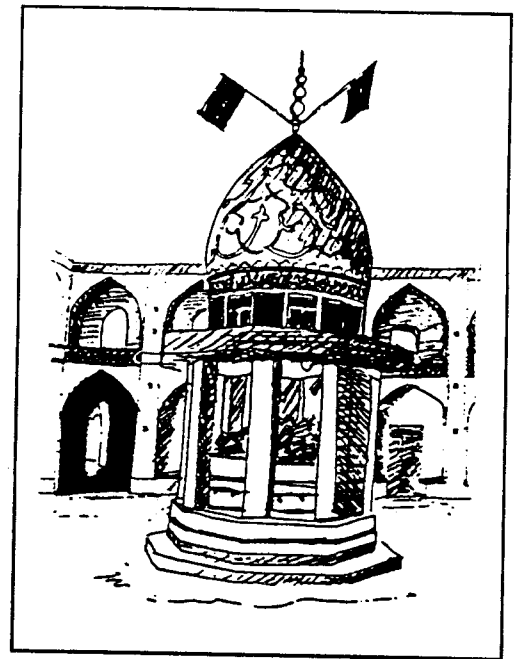
تصویر ۳. وحدت بین زمان، مکان و مردم در حسینیه

را تماشا می‌کنند»^(۲۶) علیرغم وجود برخی حسینیه‌ها و تکایای بسته و محصور شده در قالب ساختمان که بیشتر آنها نیز به قرن حاضر و بافتهای میانی یا جدید تعلق دارند، غالب حسینیه‌ها و تکایا در بافتهای تاریخی شهرهای ایران، از آن جهت که بخشی از فضاهای باز شهری بوده‌اند، نه تنها آنها را از مکانهایی به همین نام در دیگر کشورها و نیز امام‌باره‌ها و عاشورخانه‌های هند متمایز می‌سازند بلکه در حقیقت وجود چنین فضاهایی عاملی مشخص در هویت شهر ایرانی می‌باشد، علاوه بر آن به دلیل کمبود فضاهای باز در ساختار فضایی شهرهای مسلمین اهمیت ویژه‌ای می‌یابند. زیرا بسیاری از محققین که در مورد شهرهای مسلمین تحقیق نموده‌اند به عدم وجود فضاهایی که از نظر ساختار فضایی، عملکرد شهری و اهمیت اجتماعی و یا مذهبی قابل قیاس با اگورای یونانی، فروم رومی و یا

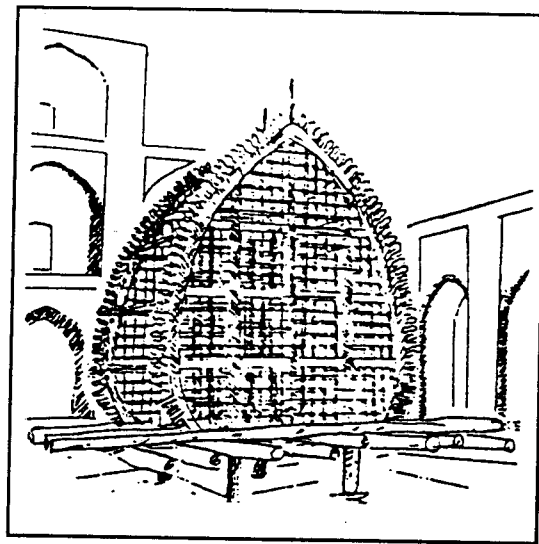
ببازارهای اروپایی باشند اشاره کرده‌اند. و چنین گمان می‌شود که «ساختار فضایی شهر مسلمین فاقد فضای باز وسیع می‌باشد. دسترسی‌ها باریک و نامنظم بوده و به نظر نمی‌رسد هیچگونه مفهوم فضایی خاصی را ارائه دهند»^(۲۷) البته غالب بافتهای تاریخی شهرهای مسلمین از جمله قاهره، صنعا و حلب به استثنای تعداد معدودی میدان که اکثراً برای مانورهای نظامی و در سطح شهر عملکرد داشته‌اند، فاقد فضاهای باز شهری به عنوان محل تجمعات و برگزاری مراسم گوناگون بوده‌اند. حتی حکیم (۱۹۸۶) که در شهر تونس به فضاهای باز رها شده (که بته خوانده می‌شود) و در محل تقاطع برخی از خیابانها قرار گرفته، اشاره می‌کند آنها را فاقد عملکرد خاص توصیف می‌کند.^(۲۸) اما در ایران وجود میادین و خصوصاً تکایا و حسینیه‌ها در سطح محلی ساختار شهر

ایرانی را متفاوت با شهرهای دیگر مسلمین می‌نماید. بنابراین حسینیه‌ها و تکایا عامل مهمی در بازگویی فرهنگ اسلامی در طراحی فضاهای باز شهری بوده و از این نظر اهمیت ویژه‌ای دارند.

پی بردن به تفاوتی بین حسینیه و تکیه، به دلیل تأثیر عرف محلی در ناه‌گذاری چنین فضاهایی دشوار می‌باشد^(۲۹) و به عنوان مثال در گرگان، بابل، تهران، سمنان و کرمان بیشتر از واژه تکیه و در یزد، نائین و زواره از حسینیه استفاده می‌شود. با این وجود بررسی دقیقتر در شهرهای فوق نشان می‌دهد که حسینیه‌ها غالباً دارای نقشه‌هایی با اشکال هندسی منظم‌تری هستند، و اگر چه برخی از تکایا نیز دارای چنین خصوصیتی می‌باشند ولی غالباً فضاهایی هستند که در طول زمان و به دلیل تخصیص فضا به اجرای مراسم شکل گرفته‌اند. از نظر عملکردی تکیه‌ها، در رابطه با عملکرد تجاری انعطاف‌پذیری بیشتری دارند و خصوصاً آنهایی که در مسیر بازار قرار

تصویر ۵. ساقخانه، حسینیه کلوان، نائین.

تصویر ۴. نخل، حسینیه شاه ابوالقاسم، یزد

می‌گیرند، مغازه‌های دائمی در لبه‌های داخلی آنها شکل می‌گیرند، که این مورد در حسینیه‌ها کمتر مشاهده می‌شود. اما از آنجا که این موضوع نیاز به تحقق بیشتر دارد، در اینجا به اختصار به برخی از ویژگی‌های مشترک حسینیه‌ها و تکایای ایرانی اشاره‌ای می‌شود که عامل وحدت بخش چنین فضاهایی می‌باشند.

مفاهیم نمادین: نقش ارزشهای معنوی عاشورا به تبعیت از «کل یوم عاشورا و کل ارض کربلا» که سعی در زنده نگه داشتن این حماسه در متن زندگی مردم داشته است، بخوبی در حسینیه‌ها و تکایای ایرانی که بخشی از فضاهای باز شهری می‌باشند، مشهود است. به عنوان تجلی وحدت در محیط کالبدی اتحادی بین زمان، مکان و مردم ایجاد می‌کنند.^(۳۰) (تصویر شماره ۳) اهمیت ارتباط بین زمان و مکان بوسیله تخصیص مکان مشخصی (حسینیه و یا تکیه) برای زمان خاصی (ایام محرم) بیان شده است. انعطاف‌پذیری که در رابطه با تعزیه ذکر شد در اینجا نیز بچشم می‌خورد، بدون حضور «در» که نمادی از «گذار از قلمرویی به قلمرویی دیگر» است زمان و مکان را در هم می‌آمیزد.

اساس ارتباط بین مکان و مردم در احساس دل‌بستگی مردم به مکان است. مشارکت مردم در تخصیص فضا بصورت وقف، ساخت و نگهداری از آن، تزیین بنا در ایام سوگواری و مشارکت مردم در اجرای هرچه باشکوه‌تر مراسم که همگی نشان از احساس تعلق خاطر است که مردم به امام حسین (ع) دارند پیوندی بین مردم و مکان ایجاد می‌کند.

در بوجود آوردن ارتباط بین زمان و مردم، حسینیه‌ها و تکایا به عنوان بخشی از شبکه دسترسی، نقش مؤثری ایفا می‌نمایند و به عنوان فضای یادآور زمان و واقعه کربلا انعکاسی از تاریخ در کالبد شهری می‌باشند. فضایی که متذکر به ارزشهای اسلامی مستتر در قیام عاشورا است، تخصیص اشیائی که نمادی از این جهاد مقدس هستند، از قبیل: نخل و عناصری از قبیل سکوی میانی و سقاخانه، به ارتقای کیفی و معنوی آن به عنوان «فضایی متذکر» کمک می‌کنند.

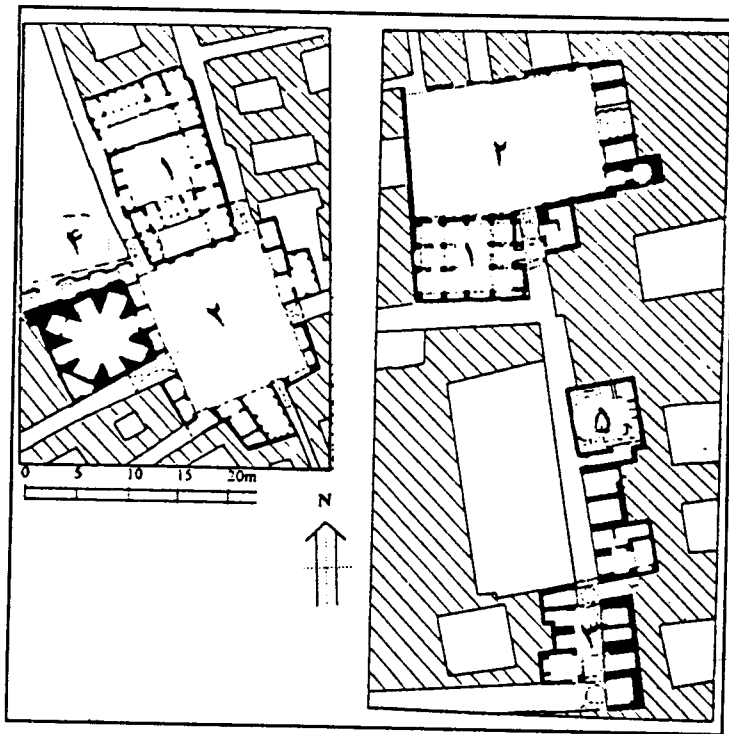
حسینیه و یا تکیه تمثیلی از دشت کربلاست، سکوی وسط نمادی از صحنه نبرد است که بازیگران تعزیه آنرا ترک نمی‌کنند تا بیانگر محاصره‌شان توسط دشمن باشد. از فضای دور سکوی نمایش، به فاصله کمی از آن، برای نشان دادن سفرها و یا گذر زمان استفاده می‌شود. کاروانها معمولاً از یک طرف وارد و از طرف دیگر خارج می‌شوند. دسته‌های عزادار نمادی از لشکر امام حسین (ع) می‌باشند که اشیای گوناگونی (از آن جمله علم، کتل و علامت) را که هر کدام معانی نمادین خاصی دارند، حمل می‌کنند. از همه مهمتر نخل است، به شکل چادر (و یا تابوت امام)، نمادی از فداکاری و ایثار امام می‌باشد. قرار گرفتن آن در حسینیه و یا تکیه پس از اتمام مراسم به معنویت فضا افزوده و فضایی متذکر می‌آفریند.

آب به عنوان مایه اصلی حیات معانی نمادین والایی از جمله بهشت، زندگی، پاکی و زیبایی در فرهنگ اسلامی دارد. مضافاً در

فرهنگ شیعه نمادی از تشنگی کربلا و در عین حال ایثار حضرت ابوالفضل العباس (ع) است و بنابراین به عنوان عنصر نمادین مهم، به صورت گوناگون در حسینیه‌ها و تکایا حضور دارد. از قبیل آب انبارهایی که در مرکز و در زیر سکوی میانی وسط تکیه و یا حسینیه قرار می‌گیرند مانند آب انبارهای موجود در حسینیه پنجاهه در نائین و تکیه وقت و ساعت در یزد. اما معمولترین شکل حضور آب وجود سقاخانه است. سقاخانه‌ها که غالباً در داخل فضای حسینیه و یا تکیه و یا در مجاورت آنها (در گذرهای منتهی شده به آنها) قرار می‌گیرند نمادی از تشنگی کربلا می‌باشند و به مثابه یک زیارتگاه مردم برای آن نذر می‌کنند، به آن دخیل می‌بندند و در آن شمع روشن می‌کنند. (تصاویر شماره ۴ و ۵)

حضور عناصری با معانی نمادین به فرهنگ عاشورا که نمایشی از ستیز حق بر علیه باطل است بیانی کالبدی می‌بخشد و محتوای معنوی این واقعه را تثبیت می‌کند و ارزشی ماورای ارزشهای مادی را در ذهن مردم نگه می‌دارد.

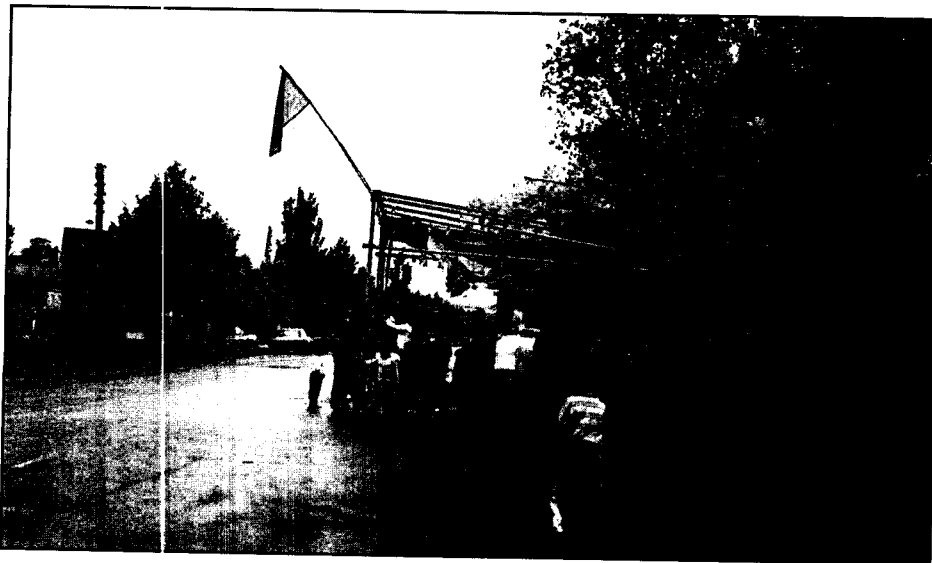
کیفیات فضایی: از نظر سازمان فضایی، حسینیه‌ها و تکایا مانند مفاصلی می‌باشند که شبکه معابر را به یکدیگر پیوند می‌دهند. تفاسیر قرآنی بیانگر این نکته مهم هستند که واژه «سبیل» به هر دو نوع «راه معنوی» و «راه فیزیکی» اطلاق می‌گردد و «راههای فیزیکی» نیز اگر چه ساخته دست بشر هستند، همانند راههای معنوی به خداوند نسبت داده می‌شوند.^(۳۱) حسینیه‌ها و تکایا به عنوان نشانه‌هایی تذکر دهنده عامل مهمی در معنویت بخشیدن به

تصویر ۶. تکیه شاهرخ خان، کرمان (راست، حسینیه نوگا آباد، ناین (چپ) تصویر ۱. مسجد ۲. حسینیه یا تکیه ۳. بازارچه ۴. آب انبار ۵. حمام

راه‌های فیزیکی شهر می‌باشند. از نظر فیزیکی «نقاط مکث» و از نظر معنوی «فضایی متذکر» بوده که مردم را در تماس با عاشورا و عاشورائیان قرار می‌دهند. موقعیت حسینیه‌ها و تکایا در مسیر گذرهای اصلی و یا مراکز محلات (تصویر شماره ۶) پیوندی بین این عناصر شهری که زنجیروار به یکدیگر متصل می‌باشند، ایجاد می‌نماید و این امر به عنوان اصلی در مکانیابی آنها مطرح می‌باشد. حتی در توسعه‌های جدید که چنین فضاهایی غالباً فراموش شده هستند و نیاز به آنها به صورت احداث چادرهای موقت شکل می‌یابد، علیرغم ناامن بودن، این مکانهای موقت در مسیر خیابانهای اصلی و یا تقاطع خیابانهای فرعی مستقر می‌شوند (تصویر شماره ۷).

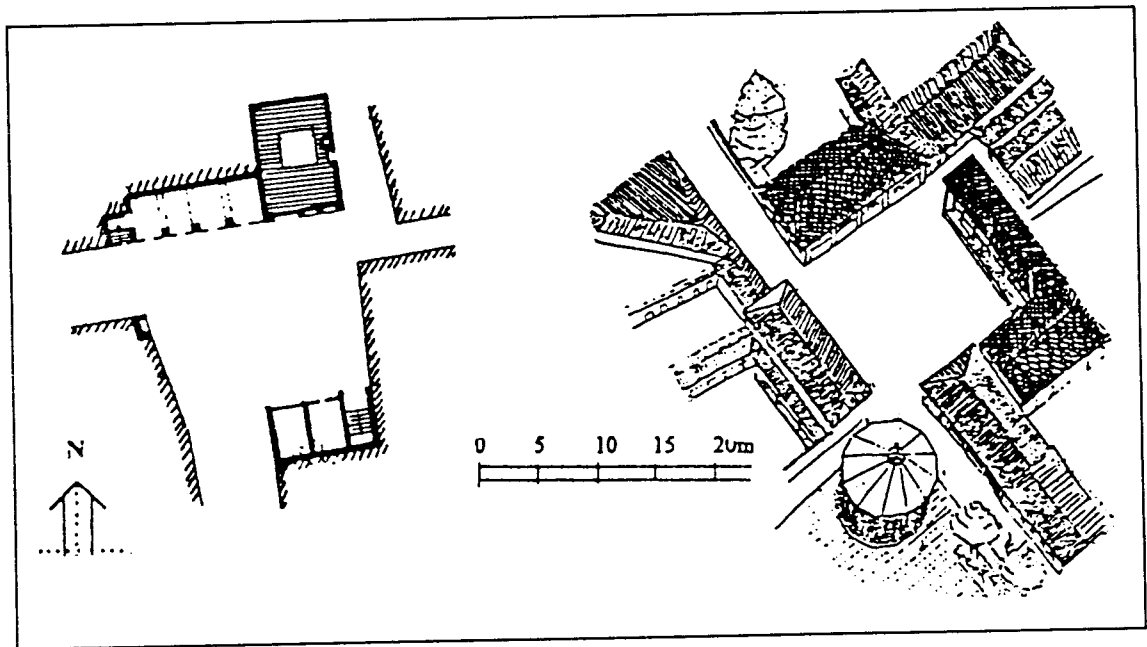
اگرچه دسته‌بندی حسینیه‌ها و تکایا به دلیل تنوع معماریشان دشوار است، ولی وجود بخش سرپوشیده که بصورت تراسها (در تکایای شهرهای شمالی، تصویر شماره ۸) و یا رواقهایی (در حسینیه‌ها و تکایای شهرهای منطقه گرم و خشک) اطراف فضا را اشغال کرده، تطبیقی در ارتباط با اقلیم و شیوه‌های ساخت بومی منطقه ایجاد می‌کنند. وجود یک یا چند ایوان در رواقها، معماری بسیاری از این مکانها را به حیاطهای مرکزی مساجد و مدارس دینی شبیه می‌سازد. غالباً وجود ایوان در سمت قبله که بزرگتر از سایر ایوانهاست فضای مناسبی را برای استقرار سخنران در ایام سوگواری ایجاد می‌نماید. بغیر از تعداد معدودی از حسینیه‌ها و تکایا که در سطح شهر عملکرد دارند از قبیل حسینیه‌های بزرگ و کوچک زواره و

تصویر ۷. استقرار مکانی برای عزاداری ماه محرم در خیابانی در محله تهرانپارس.

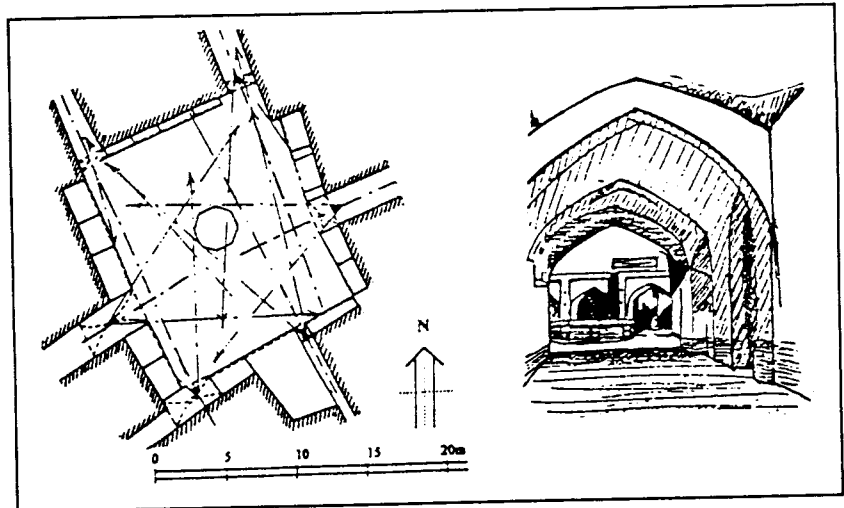
برعکس فضاهای مشابه در کشورهای دیگر به ایام محرم ختم نمی‌شود و همواره به عنوان بخشی از شبکه دسترسی میدانی

حسینیه شاه طهماسب در یزد، غالباً این فضاها در سطح محلات عملکرد داشته‌اند. عملکرد حسینیه‌ها و تکایا در ایران

تصویر ۸. تکیه زرگر محله، بابل (راست) و تکیه سرچشمه، گرگان (چپ)

کیفیت بصری: گذر از فضای محصور کوچه‌ها، به فضای باز حسینیه و یا تکیه، باعث ایجاد ایستایی در فضا و بوجود آوردن فضای مکت‌می شود، چنین کیفیتی حتی در حسینیه نوگاآباد در نایین، علیرغم آنکه در تقاطع شش گذر قرار گرفته، وجود دارد، به دلیل آنکه دیده‌ها، از گذرها به داخل فضا و از داخل به خارج بسته‌می‌شود (تصویر شماره ۹). کیفیت اخیر در غالب حسینیه‌ها و تکایا وجود دارد. فرار گرفتن فضای حسینیه و تکیه در مسیر تغییر جهت‌های اصلی گذرها، در ابعاد فضای مکت تأکید می‌بخشد، بسیاری از تکایا از قبیل تکیه تجریش در تهران چنین ویژگی را دارا می‌باشند.

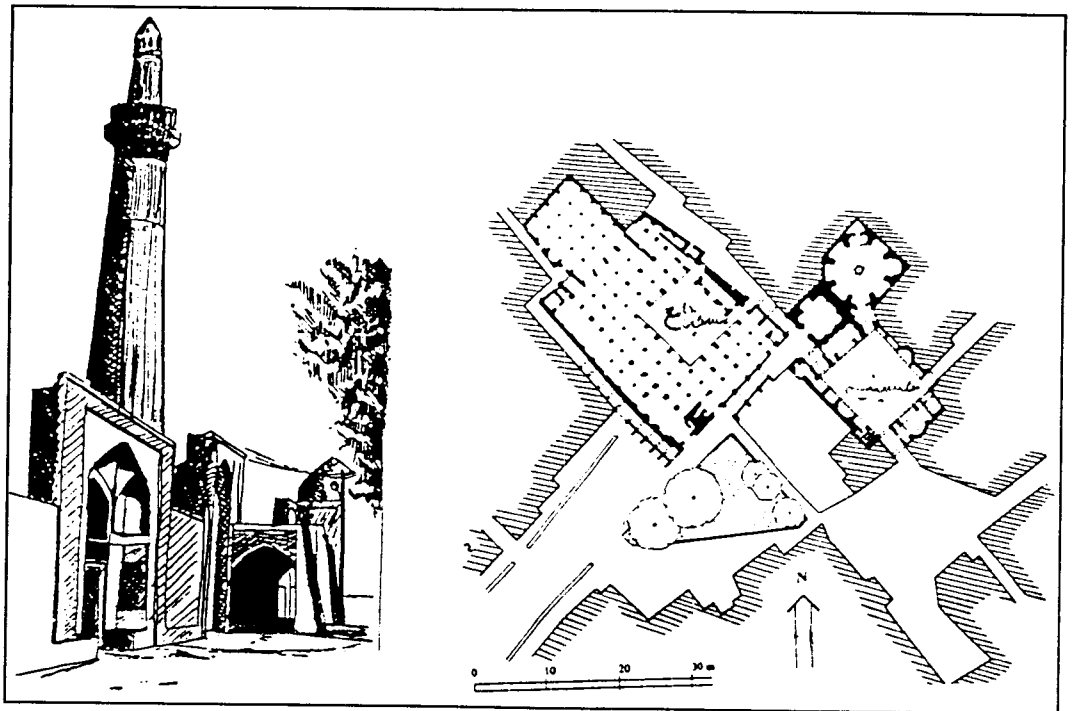

تصویر ۹. حسینیه نوگاآباد، نایین.

پوشش سقف گذرها قبل از ورود به فضا به چنین خصوصیتی کمک می‌کند، که در غالب حسینیه‌ها و تکایایی که در مناطق گرم و خشک وجود دارند، به چشم می‌خورد. یکی از بهترین نمونه‌ها حسینیه باب المسجد در نائین است که تداومی از فضاهای تاریک و روشن برای رسیدن به حسینیه (از سمت مسجد جامع)، عابر را برای ورود به فضای باز و روشن حسینیه آماده می‌کند (تصویر شماره ۱۰). در تکایای سمنان که از زمان قاجار به بعد، غالباً با سقفی شیبدار سرپوشیده شده‌اند، تضاد

صبحها دستفروش‌ها در آن بساط پهن می‌کنند» (۳۲) در برخی از حسینیه‌ها و تکایا از قبیل تکیه وقت و ساعت، و حسینیه شاه طهماسب (هر دو در یزد)، در داخل یکی از رواقهای آنها قبری وجود دارد. تعمق در موارد فوق نشان می‌دهد که یکی از عوامل حیات‌بخش حسینیه‌ها و تکایا، و زنده نگهدارنده آنها در متن زندگی مردم، چند عملکردی بودنشان می‌باشد.

برای تجمع و مکانی برای خرید و فروش در سطح محلی مطرح بوده‌اند. بلاغی در تاریخ نائین در مورد حسینیه‌های این شهر می‌نویسد: «حسینیه فضای بازی است که با دو طبقه رواق، مکانی برای نشستن ایجاد می‌کند. در مرکز آن فرشهایی پهن می‌کنند تا برای روضه‌خوانی در شبهای محرم از آن استفاده شود. برخی موارد در عصرها برای مراسم ترحیم از آن استفاده می‌شود، و

تصویر ۱۰
حسینیه
باب المسجد،
نابین

میزان مشارکت مردمی در ساخت و تجهیز آنهاست. غالباً این فضاها بوسیله وقف و نذر به مکانهای اجرای مراسم تخصیص یافته و تجهیز می‌گردند. فضاهایی هستند که مردم خود آنرا می‌سازند، از آن نگهداری می‌کنند، بهره مادی و معنوی می‌برند و به عنوان نمادی اجتماعی و محلی از آن نام می‌برند. متأسفانه گرایش غالب در عصر حاضر به احداث فضاهای بسته برای اجرای مراسم سوگواری ماه محرم، به ایجاد حسینیه‌ها و تکایای بسته و محصور شده در قالب ساختمان انجامیده است، که این روند به دلایل گوناگون از قبیل عدم امکان مشارکت مردم در طراحی و نیز عدم شناخت طراحان از کیفیات معنوی، فضایی و بصری حسینیه‌ها و تکایای تاریخی ناشی می‌شود. بر اینها علل بسیار دیگری را نیز می‌توان افزود از جمله: رواج تفکر معماری مدرنیسم که به ساختمان بیش از فضای شهری اهمیت می‌دهد و نحوه نگرش سوداگرانه به زمین به عنوان کالایی که حتماً بایستی منفعتی مادی داشته باشد. با شناخت هرچه بیشتر ویژگی‌های حسینیه‌ها و تکایای ایرانی، و بکارگیری اصول طراحی آنها در طرحهای جدید (که این نیز معلول

بافتهای تاریخی شهرهای ایرانی را متفاوت می‌سازد، بلکه از آنجا که به عنوان تنها فضاهای باز شهری با هویت مذهبی در فرهنگ شهرسازی مسلمین مطرح می‌باشند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌گردند. بویایی فرهنگی سبب می‌شود که نه تنها روش و مراسم عزاداری در هر زمان متناسب با تکامل ذهنی جامعه تغییر و تحول یابد بلکه بر شکل‌گیری مکانهای اجرا نیز تأثیر گذارد. بنابراین هدف از بررسی الگوهای تاریخی موجود در ساخت و طراحی حسینیه‌ها و تکایا تکرار فرمهای گذشته نیست بلکه شناسایی و تداوم اصول و ارزشهاست. مهمترین اصول طراحی شکل دهنده حسینیه‌ها و تکایای ایرانی در ارتباط با مکانیابی، تجلی مفاهیم غنی نمادین، و انعطاف‌پذیری این فضاهاست که مورد اخیر در ارتباط با معماری و عملکرد فضا باعث تنوع فضایی، تأکید بر معماری بومی، و تلفیق فعالیت‌های مادی و معنوی می‌گردد. علاوه بر کیفیات کالبدی، این فضاها به دلیل «فضای مردمی» بودنشان اهمیت زیادی در برقراری ارتباط بین مردم و محیط کالبدی دارند. بنابراین یکی از مهمترین معیارهای ارزشی این فضاها، در

تاریکی و روشنایی بسیار شدیدتر است. عبور از تاریکی به روشنایی و یا بالعکس از جذابیت‌های بصری تکایا و حسینیه‌هاست.

نتیجه:

فرهنگ شیعه و انعکاس آن در فضای شهری چهره‌ای خاص و هویتی مشخص به شهرهای شیعیان می‌دهد. در این فرهنگ، قیام عاشورا به عنوان تجلی تفکری توحیدی از اهمیت خاص معنوی برخوردار است. بررسی مراسم سوگواری در ایام ماه محرم و مکانهای اجرای این مراسم در جوامع شیعه‌نشین نشان می‌دهد که این مکانها می‌توانند تأثیر بسیار مهمی در هویت‌بخشی به معماری و شهرسازی این شهرها داشته باشند. بنابراین یکی از روشهای تجلی ارزشهای اعتقادی شیعیان در محیط کالبدی، شناسایی هرچه بیشتر و بکارگیری اصول ارزشی حاکم بر آنها در تدوین مبانی نظری احداث این مکانهاست. بخصوص این امر در رابطه با حسینیه‌ها و تکایای ایرانی که به عنوان فضاهای شهری، نه تنها در مقایسه با بلاد دیگر شیعه‌نشین (که در آنها مراسم سوگواری در فضاهای بسته اجرا می‌گردد)، ساختار فضایی

انعطاف‌پذیری چنین طرح‌هاییست) می‌توان کمک مؤثری به تداوم بیان کالبدی یک فرهنگ و هویت بخشیدن به شهرهای ایرانی نمود.

پی‌نوشتها:

۱. نگاه کنید به:

- Marçais, Willam, 1928. «L'Islamisme et la vie Urbaine», in L'Academie des Inscriptions et Bells - Lettres: Comptes Rendus, Paris.

- Sauvaget, Jean 1941. Aleppo, Librarie Orientaliste Paul Geuthner, Paris.

- Von Grunebaum, Gustave, 1955. «The Structure of the Muslim Town», In Islam: Essays in the Nature and the Growth of a Cultural Tradition, Routledge and Kegan Paul, London.

۲. نگاه کنید به:

Akbar, Jamel, 1988. Crisis in the Built Environment: The Case of the Muslim city, Concept Media, New York.

۳. نگاه کنید به:

Ardalan, N. and Bakhtiar, L., 1973. The Sense of Unity: The Sufi Tradition in Persian Architecture, University of Chicago, Chicago.

۴. نگاه کنید به:

Hakim, Besim S. 1986. Arabic Islamic Cities: Building and Planning Principles, Kegan Paul International, London.

۵. ثقة الاسلام کلینی، اصول کافی، ترجمه حاج سید جواد مصطفوی، دفتر نشر فرهنگ اهل بیت علیهم السلام، جلد اول، صفحات ۲۸۰-۲۷۰.

۶. اشاره به حدیث مشهور امام جعفر صادق (ع) که می‌فرماید: «کل یوم عاشورا و کل ارض کربلا».

۷. در استان آدوا در جنوب شرقی دهلی و شمال غرب بنگال. همچنین نگاه کنید به:

Hjortshoj Keith, 1987. «Shi'i Identity and the Significance of Muharram in Lucknow» in kramer, Martin (ed), Shi'ism, Resistance, and Revolution, Mansell publishing Limited, London, pp. 30-35.

۸. برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید به:

Cole, K.R., 1988. Roots of North Indian Shi'ism in Iran and Iraq, University of California Press, California, pp. 116-117.

۹. منبع فوق، صفحه ۱۱۵.

۱۰. برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید به:

Ettehadieh, Mansoureh, 1983. «Patterns in Urban Development; the Growth of Tehran (1852-1903)» in Bosworth and Hillenbrand (eds), Qajar Iran: Political, Social, and Cultural Change (1800-1925), Edinburgh University Press, Edinburgh, pp. 199-212.

۱۱. عناصری، جابر، ۱۳۷۱، شبیه‌خوانی گنجینه نمایشهای آیینی - مذهبی. جشنواره سراسری تئاتر فجر، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.

۱۲. نگاه کنید به:

Chelkowski, Peter, 1988. «Diverse Religious Practices» in Nasr, H., V.R. (eds), Shi'ism Doctrins, Thoughts and Spirituality, State University of New York press, New York, p. 288.

۱۳. نگاه کنید به:

Chelkowski, Peter, 1979. «Ta'zieh Indigenous Avant-Grade Theatre of Iran» in Chelkowschi (ed), Ta'zieh, Ritual and Drama in Iran, University of New York, New York, p.1.

۱۴. همایونی، صادق، ۱۳۶۸. تعزیه در ایران. انتشارات نوید، تهران، ص ۱۰۵.

۱۵. نگاه کنید به:

Ajjijola, Aderleke, 1989. Introduction to Islamic Law, International Islamic Publishers, Karachi, Pakistan, p. 324.

۱۶. برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید به پیشین (۸) ص ۹۶.

۱۷. برای اطلاعات بیشتر در مورد چگونگی اجرای آیین سوگواری در هند نگاه کنید به:

Hollistor, John, 1979; «The Shi'a of India, Luzac & Co., London, England, pp. 164-174.

۱۸. در مورد جزئیات بیشتر این عاشورخانه نگاه کنید به:

Pinault, David, 1992. The Shi'ites: Ritual and popular piety in a Muslim Community, St. Matin's Press, New York, p. 142.

۱۹. نگاه کنید به:

Hasanin, Nadeem & Abrar, 1988. Shia & Shia Islam in India, Harnam Publication, Delhi.

۲۰. نگاه کنید به:

Trimingham. J.S., 1971. The Sufi Orders in Islam, Oxford University press, London, p. 95.

۲۱. برای اطلاعات بیشتر در مورد این تکیه و متن تکیه آن نگاه کنید به:

Masse, Henry, 1964-1965. «The Persian Inscription of Persia», in Pop A.U. (ed), A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present, Vol. IV, O.U.P., London, pp. 1797-98.

۲۲. برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید به:

Olmert, J., 1987. «Shi'i Unrest in the Gulf», in Kramer, M., (ed), Shi'ism, Resistance and Revolution, Mansell Publishing Limited, London, p. 95.

۲۳. پیشین مقاله:

Olmert, K., 1987. The Shi'is and the Lebanese State, p. 191.

۲۴. ویت، گاستون، ۱۳۶۵، قاهره، (ترجمه محمود محمودی)، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ص ۱۴۴.

۲۵. برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید به:

Clamard, Jean, 1983. «Muharram Ceremonies and Diplomacy» in Bosworth and Hillenbrand (eds), Qajar Iran: Political, Social, and Cultural Change (1800-1925). Edinburgh University Press, Edinburgh, p. 217.

۲۶. همایونی، پیشین (۱۴)، ص ۱۲۵.

۲۷. نگاه کنید به:

Alsayyad, Nezar, 1991. Cities and Caliphs, Greenwood Press, Westport, USA, p. 6.

۲۸. نگاه کنید به پیشین (شماره ۴)، ص ۱۲۵.

۲۹. توسلی، محمود، ۱۳۶۶. «حسینیه‌ها، تکایا، مصلی‌ها»، محمد یوسف کیانی (گردآورنده) معماری ایران: دوره اسلامی. انتشارات جهاد دانشگاهی، تهران، صص ۸۱-۹۱.

۳۰. برای توضیحات بیشتر رجوع کنید به:

Aminzadeh, G., Behnaz, 1995. The Concept of Unity in Islamic Religions Precincts, Ph. D. dissertation, University of New South Wales, Australia.

۳۱. طباطبائی، علامه سید حسین، ۱۳۶۳. کانون انتشارات محمدی، جلد ۲۴، ص ۵۷، ذیل آیات

۱۲۱. سوره نحل.

۳۲. بلاغی، سید ابوالحجت. تاریخ نائین. انتشارات مظاهری، تهران، ص ۶۰.